

ÇAR RUSYA`SININ DİN POLİTİKASINDA KAFKASYA RUHANİLİĞİ

Doç. Dr. Banu Gürer

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Din Eğitimi Bilim Dalı öğretim üyesi

banu.gurer@marmara.edu.tr

Dr. İrade Tağıyeva,

Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü öğretim üyesi

iradatagiyeva@ait.edu.az

ÖZET

Çar Rusya`sının din politikasını konu edinen bu araştırmada din işlerini yöneten kurumlar ve spesifik olarak Kafkasya`daki Şii ve Sünni ruhani idareleri hakkında genel bilgilerle beraber, orijinal tüzükleri esasında bu iki idare arasında herhangi bir farkın olup olmadığı da ortaya konulmuştur. Araştırmacının amacına binaen ruhani idareleri konusuna değinmeden önce Rusya devlet yapısında din ve eğitim meseleleri irdelenmiş ve dini yapının daha rahat anlaşılabilmesi için arka plan oluşturulmuştur. Araştırmacının son bölümünde İslam politikası açısından çarlık dönemi değerlendirilmiş ve bu politika kapsamında Kafkasya`nın işgalinden 1917 devrimine kadarki zaman zarfında biri ılımlı, diğeri katı iki farklı yaklaşımın ortaya çıktığı belirlenmiştir. İlimli politika sürecinde eğitim alanında birtakım gelişmelerin yaşanmasına rağmen, Müslümanların ruhani idarelerin tek çatı altında birleştirilmesi talebi sonuç vermemiştir. Bu talep yalnız AHC döneminde “Meşihat” idaresinin kurulması ile karşılık bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Çar Rusya`sı, din politikası, din ve eğitim, Kafkasya Şii ve Sünni ruhani idareleri, yabancı dinler departmanı, arşiv.*

Giriş

Farklı zaman ve coğrafyalarda mevcut devlet modellerinde din ve politika kurumları birbiri ile sürekli etkileşim içinde bulunmuştur. Bazılarında din işleri kuruluşlarının fonksiyonlarının daraltılması yoluyla dinin siyasi ve toplumsal etkisi azaltılmaya çalışılsa da, bireyin temel ihtiyaçlarından birisi olan inanç ihtiyacından dolayı bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Genellikle, tarih boyunca siyasi yönetimin dini kuruluşa veya tam tersi, dini kuruluşun siyasi yapıya baskısı her zaman müşahede edilmiş, özellikle güçlü dini gruplara karşı devletin ılımlı politika yürüterek nlem aldığı grlmştir.

Bu araştırmada da arlık Rusya`sı gibi Hristiyan bir imparatorluğun hkmranlığında Müslümanların dini hayatlarının nasıl biçimlendirildiği, Müslümanlara karşı devletin yaklaşımı incelenmiştir. XIX. yüzyıldan 1917 devrimine kadar bir sürecin ele alındığı bu çalışmada Rusya`nın ikinci büyük nüfusu olan Müslümanların, zellikle Kafkasya Müslümanlarının ruhani idaresi, içeriği, din ve eğitim faaliyetleri ve sorunları hakkında bilgiler aktarılmış ve değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, araştırmaya tabi tutulan zaman zarfında farklı arların döneminde Pravoslav olmayan toplumlara karşı yürütülen dini yaklaşımlar da ele alınmıştır. Spesifik olarak İşlam politikası konusuna geçmezden önce Rusya`da din ve eğitim ilişkisi, din ve eğitimin yapılan-dırılma süreci, resmi din işleri kuruluşlarının tesis edilmesi, dinin denetlenme mekanizması ve s. gibi konular ışığında Kafkasya`daki yönetimin mahiyetinin ve tarihsel arka planının neler olduğu saptanmaya çalışılmıştır.

Rusya`da Eğitim ve Din İşleri Yönetiminin Yeniden şekillendirilmesi Süreci

Petro ve öncesi dönemlerde Rusya devlet yapısının dini bir mahiyet içermesi hasebiyle din ve eğitim politikalarının birbirinden bağımsız var olmadığı bilinmektedir. Nitekim bu dönemde eğitim-ğretim faaliyetleri Kutsal Sinod tarafından düzenlenmekte, kilisenin menfaati ve halkın eğitim ihtiyaının gözetilmesi okulların temel amacını oluştırmaktaydı. XVII. yüzyılın sonlarında Avrupa`dan Rusya`ya geçen reformcu yaklaşımların etkisi ile dini ve seküler eğitim müstakil alanlar şeklinde birbirinden ayrılmıştı. Seküler eğitimde genel ve mesleki eğitim alanları mevcut olmuş, ikinci alanın yaşam şartlarına göre ön planda tutulması nedeniyle daha çok geliştiği grlmştir.

XVIII. yüzyılın başlarında çeşitli ğretim kademelerinde gelişmeler ortaya çıkmış ve okul projeleri hazırlanmıştı. Eğitimde yaşanan bu hareketlenme sonucunda bütünüyle eğitim-ğretim faaliyetlerinin teşkili, düzenlenmesi ve denetlenmesi sorumluluğunu üstlenecek bir devlet kuruluşunun varlığına ihtiyaç duyulmuş, süreç sonucunda hükümet 8 Eylül 1802`de bakanlıklar hakkında manifesto imzalayarak tümüyle eğitimin yönetiminden sorumlu Halk Maarif Bakanlığı`nı oluştırmıştır. Bakanlık kurulduktan bir sene sonra imparatorluğun her bir bölgesinde eğitim-ğretim faaliyetlerinin yakından takibini kolaylaştırmak maksadı ile bölgesel tedris dairelerini, onlara tabi devlet okulları müdürlüklerini tesis etmiş, çeşitli kademelerde ğretim kurumlarının nizamnamelerini belirlemişti (İştrieskiy Obzor, 1902, 1-40).

XIX. yüzyılda Rusya`daki entellektüel kesim arasında yükselmeye başlayan pozitivist-nihilist düşünceler çarlık rejimini reddedici özelliği sebebiyle hükümet tarafından tehlikeli kabul edilmiş ve 24 Ekim 1817 manifestosunda din ve eğitim faaliyetlerinin bir çatı altında birleştirilmesi ile bu eğilime karşı tedbir alınmıştı. Bildirinin temel amacı ise “Hristiyan dindarlığının her zaman gerçek eğitimin temeli olmasını dilemekte, Halk Maarif Bakanlığı’nın işleri ile bütün dinlerin faaliyetlerini Din İşleri ve Halk Maarif Bakanlığı adlı tek yönetim altında birleştirmeyi faydalı görmekteyiz...” şeklinde ifade edilmişti.

Yeni bakanlığın maarif departmanının önceden belirlenmiş tüzüğünde (1802) sorumluluk alanları değiştirilmemiş, yalnız yeni sistemde bütün öğretim kurumlarında din eğitimi derslerine zorunluluk getirilmişti. Bu durum bakanlığın faaliyet raporlarında da belirtilmiş, öğretim programı ve ders içeriklerine daha çok özen gösterildiği, “felsefi özgür düşünce ruhunun uzaklaştırılması” ve “inanç, yönetim ve güç arasında kurtarıcı bir muvafakatın sağlanması” gibi ilkelerin eğitimin hedefini oluşturduğu ifade edilmiştir. Bakanlığın din işleri departmanına gelince devlet dini ile ilgili Kutsal Sinod’a ait birtakım görevler, Katolik, Protestan, Ermeni-Grigoryan, Yahudi, Müslüman ve diğer dinlerin yönetimi bu kurumun sorumluluğuna verilmiştir.

Bu dönemde Kutsal Sinod kendi alanını kapsayan bir kısım görevlerin din işleri departmanı ile paylaşılmasına, kendisinin din işleri alanında kısıtlanmasına itirazını sert bir şekilde bildirmiş, bakanlığa sürekli baskılarda bulunarak istediği amaca ulaşmıştır. Şöyle ki: 1824’te yeni bakanın atanması ile devlet dinini ihtiva eden bütün görev ve sorumluluklar bakanlıktan alınarak Kutsal Sinod’a verilmişti. Yabancı dinlerin faaliyetinin denetlenmesi, belirli çerçevede düzenlenmesi ve yönetimi eski nizamname ile sabit kalmıştı. Bu süreç maarif bakanlığı tarafından takip edilmekteydi. Din okulları komisyonunun üyesi olan maarif bakanı dini toplulukların çeşitli sosyal, ekonomik, eğitim vs. sorunları doğrultusunda dini liderlerle de görüşmeler yapmaktaydı (İstoriçeskiy Obzor 1902, s. 107-114, 171; Gonçarov 2012, 113-124).

Belirli bir süre Maarif Bakanlığı’na bağlı yabancı dinler departmanı Şubat 1832’den iç işleri bakanlığına devredilmiş ve 1917 ihtilaline kadar aynı bakanlık bünyesinde varlığını sürdürmüştür.¹⁰ Yeni çalışma alanında departmanın görevleri şöyle belirlenmişti: “Ülkenin batı vilayetlerinde Kato-

¹⁰ Departmanda çalışan 30-40 memurun çoğunluğunu üniversite ve akademi mezunları teşkil etmekte ve diğer devlet kurumlarından farklı olarak onun bölgelerde alt birimleri bulunmaktaydı. Departmanın en önemli özelliği ise memurlarının kesinlikle Pravoslav olması gerekmektedir. Örneğin, XIX. yüzyılın ortalarında İslam meseleleri üzere uzman, profesör Mirze Kazım Bey tayin edilmişti (Arapov, İslam v Rossiyskoy İmperii: Zakonodatelnıe Aktı, Opisaniya, Statistika, “Akademkniga”, Moskova, 2001, s. 22).

liklerin satın aldığı emlaktan, yabancıların arsalarından ve altın madenlerinden haberdar olmak, Kafkasya’da petrol arazilerini kiralamak, sanayi, ticaret vs. alanlarda Yahudilerin hukuksal durumunu çözmek, Ermenilerin, Polonyalıların, Litvanyalıların, Müslümanların ve diğerklerinin politik durumu hakkında hükümete gizli bilgiler vermek, bütün yabancı din mensuplarının göreve getirilmesi ve alınmasını onaylamak, din öğretim kurumlarının ve ibadet yerlerinin yapılması meselelerini denetlemek, dinlerin mülkiyeti, din adamları, ibadethaneler ve mensuplarının istatistiğini çıkarmak, dini kuruluşların açılmasına izin vermek” (Raskin 2002, 164-165; Arapov ve Ponomaryov 2007, XIV/419-420). Din değiştirme meseleleri de departman tarafından düzenlenmekteydi. Bu mevzudaki hükme göre Hristiyanlıktan başka bir dine geçme, özellikle Pravoslavlığı terketme kesinlikle yasaklanmış, bu kararı çiğneyenler ise ya takip edilmiş, ya da sürgün edilerek ağır cezalara çarptırılmıştır (Teryukova 2013, 56-60). Uzun süre yürürlükte kalan bu hüküm Ocak 1905’te başgösteren ihtilal ile aynı sene 17 Nisan’da feshedilerek “bütün Rusya vatandaşlarına din değiştirme özgürlüğü tanınmış, yetişkin bireylerin kabul ettikleri dinden dolayı takip edilmeyeceği ve bu seçimlerinin herhangi bir kişisel, yada medeni haklara zarar vermemesi gerektiği” yeni kararda ifade edilmişti (ADTA, Fond 290, Siyahı 2, İş 2662, 5, 9ar; Fond 291, Siyahı 2, İş 3633, 1-4).

XIX. yüzyılın sonlarında Rusya Müslümanları arasında yükselen maarif-kültür uyanışı şeklinde nitelendirilebilecek ceditçilik akımı hükümet tarafından tespit edilerek, özellikle yurtdışı ilişkileri dikkat merkezinde tutuluyordu. Yurtdışındaki aktiviteler Doğu’yu araştırmış akademisyenler, ya da dış işleri bakanlığınca bölgelerde görevlendirilmiş özel şahıslar aracılığı ile takip edilmekte ve yorumlanmaktaydı (Şingareva 2015, 54-56; Teryukova 2010, 205-206). Aynı prosedür Rusya dahilinde de uygulanıyor, özellikle Müslüman toplumun hareket istikameti saptanmaya çalışılıyordu (ADTA, Fond 524, Siyahı 1, İş 47, 4). Bu toplumun böylesine titizlikle izlenmesini ceditçiliğe bağlamak mümkündür. Şöyle ki, cedit hareketinin temelinde bulunan “her alanda millileşme ve gelişme” ilkesi ve hareketin hızlı yayılma temposu çarlığı endişelendiriyor, kendisine karşı bir tehdit unsuru olarak kabul ettiği bu hareketin etkinliğine karşın milli eğitimi nispeten frenleyen birtakım tedbirler almasına neden oluyordu. Böylelikle, iç işleri bakanlığı bünyesinde faaliyetini sürdüren yabancı dinler departmanının XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında temel ilgisi Rusya Müslümanları üzerine yoğunlaşsa da, farklı uygulamalarla (bir kısım usul-i cedit okullarının kapatılması, bazı öğretmenlerin sürgün edilmesi veya tutuklanması, (Taymas 1966, 161-164) Rus vatandaşı olmayan din eğitimi öğretmenlerinin işten çıkarılması veya sınır dışı edilmesi (ADTA, Fond 524, Siyahı 1, İş 32, 12, 18, 22, 31, 62-63,

120.) ve s. ile) maarif hareketine engel olmaya çalışsa da istediği sonucu elde edememiştir.

Rusya'nın din politikası tarihsel süreç içerisinde genel bir bakışla değerlendirilirse esnek-liberal ve sert-hoşgörüsüz iki yaklaşımın uygulamalar-da kendisini açığa çıkardığı görülür. Şöyle ki, II. Ekaterina döneminde 17 Haziran 1773'te "dinlere hoşgörü, piskoposluğun diğer dinlerin işlerine ve ibadet yerlerinin yapılmasına karışmasının yasaklanması" hakkında çıkarılan kararla (Polnoe Sobranie 1830, 775-776; Kulihev 2010, 65) ilk defa toleranslı bir politikaya geçiş izlenmiş, XIX. yüzyılın ilk yarısından ihtilal dönemlerine kadar ise daha sert bir tutum ortaya çıkmıştır. XX. yüzyılın başlarında ihtilallere ve cedid hareketine bağlı olarak ılımlı bir tavrın sergilendiği müşahade edilmiştir. Örneğin, Müslümanlara diğer din mensupları ile eşit haklar tanınması, usul-i cedid veya milli okulların açılması konusunda birtakım engellerin ortadan kaldırılması, 1915-1917'de devlet kuruluşlarının İslam hukuku hakkında bilgi elde etmek maksadı ile ruhani yönetimin gözetiminde Kur'ân ve şariat kitaplarının Arapçadan Rusçaya çevrilmesi (ADTA, Fond 291, Siyahı 2, İş 4922, 1-1ar; Fond 291, Siyahı 2, İş 5113.) vs. gibi adımlar dönemin ılımlı karakteristiğini yansıtmaktadır. Bazı müelliflere göre din politikasındaki karşıt görüşler her ne kadar birbirinin zıddı gibi görünse de, her ikisinin amacı Müslümanları Rusya'ya hızlı bir şekilde entegre edebilmek ve bunun için Rusça eğitimden bir araç olarak yararlan-maktı. Fakat cedid hareketinin gelişmesi ile bazı devlet programlarının hedeflenen sonucu vermemesi de vurgulanmıştır (Arapov 2007, 59).

1917'ye kadarki süreçte her ne kadar çeşitli (Rusya ve Kafkasya) toplantı-larda ruhani idarenin tüzüğünde değişiklik yapılması konusu dile getirilmişse de, yalnız devrim sonrası kurulan geçici hükümet döneminde kısmen başarı elde edilmiştir.¹¹ Yeni tüzükte yönetim, mülkiyet, mahkeme ve s. konularla birlikte Müslümanlar (kız-erkek) için dini seminaryaların, diğer ortaöğretim ve yükseköğretim kurumlarının açılması, bu maksatla Müslümanlarla birlikte devletin de gerekli finansal desteği sağlaması gibi eğitim meseleleri de yer almıştı. (ADTA, Fond 291, Siyahı 2, İş 5108, 14-15.)

Kafkasya'da Din İşlerinin Yönetimi

Rusya'daki Müslüman beldelerinde kurulmuş din işlerini yöneten sistem Kafkasya'da da uygulamaya konulmuştu. Rusya geneline bakıldığında

¹¹ 1905-1907 ihtilalinde de Müslüman ruhani idaresinin yapısında değişiklikler yapılması konusunda projeler hazırlanmış, fakat 1872 tüzüğü değiştirilmeden yürürlükte kalmıştı (Kerim Şükürov, 2016, s. 217); 8 Mart, 1897'de düzenlenmiş proje için bkz; ADTA, Fond 290, Siyahı 2, İş 2707, s. 3-69.

Avrupa Rusya'sı ve Sibirya'daki Müslümanlar Orenburg ve Taurid müftülüğüne bağlı bulunmuş, Türkistan'da ise böyle bir sistem oluşturulmamıştı. Bu bölge Müslümanlarının yönetimi ve sorunlarının çözümü Petersburg askeri bakanlığına tabi yerel kurumlara havale edilmişti (Arapov 2001, 21). Yeri gelmişken 1914'te gerçekleştirilen IV. Rusya Müslümanları kurultayında Türkistan'lı temsilciler, hanlıklar döneminde şeyhülislam, kadı, imam gibi dini vazifelerin mevcutluğundan bahsederek Rus işgalinden sonra kadılık dışında bütün dini görevlerin feshedildiğini ve toplumun manevi-ahlaksal düzeninin bozulduğunu vurgulamışlardı. Yerli nüfusun eğitim durumu değerlendirilirken, nüfusun % 95'ni teşkil eden Müslümanlardan yalnız %9'nun eğitim aldığı belirtilmiş ve öğrencilerin erkeklerden ibaret olduğu ifade edilerek kızların eğitim-öğretimdeki pasifliği dile getirilmiştir (Hasanlı 2013, 220-225).

Kafkasya'ya gelince, bölgeyi işgal ettikten sonra Rusya ilk başta burada çarlık yönetim şeklini ve Pravoslavlığı yerleştirmek hedefine odaklandığı için yerli nüfusun diyanet işlerine karışmamıştı. Fakat zaman içerisinde gelişen çeşitli faktörler hükümeti farklı tavır takınmaya itmiş ve harekete geçirmişti. Azerbaycan Müslümanlarının Türkiye ve İran'la her alanda sıkı ilişkilerinin sürmesi, Müridizm hareketinin tüm Kafkasya'da rağbet kazanması, Orenburg müftülüğünün Rusya genelinde otoritesinin yükselmesi, Müslüman toplumlarda ruhanilerin liderlik vasıfları ve s. gibi unsurların etkisi ile çarlık ilk aşamada şeyhülislam ve müftü görevlerinin oluşturulmasına karar vermişti. 1823'te Kafkasya şeyhülislamı, 1832'de Kafkasya müftüsü görevlerinin belirlenmesine rağmen bu din adamlarının yöneteceği bir kurum bulunmuyordu ve esasen ruhani derecesine yapılan başvuruları onaylamak onların temel sorumluluk alanını teşkil ediyordu. Şeyhülislam için merkez şehir Tiflis, müftü için önce Kazan, daha sonra Tiflis tayin edilmişti (Hüseyinli 2002, 42).

Bir süre devam eden bu düzende sorumluluk alanları denetlenmediği için ruhaniler arasında tartışmalar meydana çıkmış, şeyhülislam, müftü ve valilikçe karşısı alınamayan toplumsal gerginliğe yol açmıştı. Bu durumu kontrol etmeye çalışan hükümet 1840'larda Müslümanların diyanet işlerini yürütecek kurumsallaşmış bir ruhani yönetimin tesis edilmesi istikametinde çalışmalara başlamış, bunun için aralarında şeyhülislam ve müftünün de bulunduğu özel komisyon oluşturmuştur. Komisyonun hazırladığı din işleri yönetimi projesi¹² bakanlık tarafından birtakım değişikliklerle kabul edilmiş ve kurumsallaşma süreci 1872'de Kafkasya ruhani idarelerinin kurulması ile tamamlanmıştı (Hüseyinli 2002, 79-92). Birbirinden pek farkı bulunmayan Şii ve Sünni idareleri için ayrı ayrı tüzükler düzenlenmişti. Her iki tüzükte de

¹² Kafkasya Müslümanları ruhani idaresinin komisyon tarafından hazırlanmış projesi için bkz; ADTA, Fond 322, Siyahı 1, İş 26, s. 1-6.

ruhani idaresinin amacı, hedefi, fonksiyonları, yönetiminin hiyerarşik sıralanması, din eğitimi oluşturma ve denetleme mekanizması ve s. gibi temel maddeler arasında hiçbir farklılık söz konusu değildi. Burada devletin din politikasının temelleri de açıklanmıştı. Tüzüğe göre tüm Rusya halklarına olduğu gibi Kafkasya Müslümanlarına da inanç özgürlüğü tanınmakta, bütün din ve mezheplere karşı devlet adaleti gözetmekte, onların “dogmalarını, ibadetlerini, camilerini, mezarlığını, okullarını, din adamlarını” koruma altına almaktaydı. Başkalarına “rahatsızlık ve zarar vermemesi şartıyla” yeni camilerin, ibadethanelerin açılmasında herhangi bir yasak bulunmamaktaydı.

Kafkasya ruhanileri Rusya vatandaşı olması kaydıyla Müslümanlar arasından¹³ seçiliyordu. Hiyerarşik sıralamaya göre müftü/şeyhülislam¹⁴, kadı, müderris, vaiz veya hatip, Cuma imamı veya pişnamaz, imam/muallim, muallim/mersiyehan, müezzin, amel-i mevta görevleri bulunmaktaydı. İlk beş sıradaki ruhanilerin Sünnilerde Efendi, Şiilerde ise Ahund ilmi dereceleri bulunuyor, diğerleri ise genel olarak molla ismi ile tanınıyorlardı. Camideki mücavir, mükebbir, hadim gibi görevlilerin ise herhangi bir derecesi bulunmuyordu. Şeyhler, sufiler, dervişler ve seytler Kafkasya ruhaniliğine dahil değillerdi, fakat belirli kurallar çerçevesinde din eğitimi programını geçtikleri ve sertifika aldıkları takdirde bilgi düzeyine göre uygun dereceyi kazanabilirlerdi.

Müslümanların eğitim ve terbiye işlerinde genellikle muallim ve müderrisler görev alırdı. Muallimler köy ve şehirlerde bulunan ilköğretim kurumlarında-mekteplerde, müderrisler ise ortaöğretim ve yükseköğretim kurumları olan medreselerde eğitim-öğretim faaliyetlerini yerine getirirdiler. Bulundukları ilçe üzere kadıya bağlı olan müderrisler üç senelik stajdan sonra kadılık görevine aday olabilirlerdi. Müderris ve kadıların kendileri de yine üç senelik stajdan ve İslami ilimlerdeki derin bilgisi ile tanındıktan sonra şeyhülislam /müftü görevine kabul edilebilirlerdi. Cami bulunmayan ilçe ve köylerde halkın dini ihtiyaçlarını karşılama, dini törenleri yerine getirme, ilköğretim düzeyinde din eğitimi derslerini verme ve s. faaliyetler yalnız tüzükle belirlenmiş kişiler tarafından icra edilebilirdi.

Cami bünyesindeki mektepler bölge başkanının onayı ve Müslümanların maddi desteği ile açılıyordu. Mektep ve medreselerde eğitim süresi, öğretim

¹³ Herhangi bir mevzu ile ilgili ceza alan, sicili temiz olmayan, bir kusuru, zaafı nedeniyle hizmetten, topluluktan veya rütbeden atılan, sorumsuz, müsrif ilan edilen Müslümanların ruhaniliğe başvurusu kabul edilmemekteydi. (ADTA, Fond 322, Siyahı 1, İş 26, s. 9ar)

¹⁴ Kafkasya müftüsü ve şeyhülislamı Kafkasya valisinin teklifi üzerine iç işleri bakanlığınca tayin edilmekteydi. Ruhani idaresinin üyeleri ise Kafkasya valisi tarafından belirlenmekteydi (ADTA, Fond 322, Siyahı 1, İş 26, s. 12-13ar).

programı, derslikler, tatil süresi vs ruhani idaresi tarafından belirleniyordu. Kafkasya tedris dairesinin 25 Haziran 1867’de kabul edilmiş tüzüğüne göre halkın talebi ve desteği, Kafkasya valisinin onayı ile mektepler devlet okullarına dönüştürülebilirdi. Bu dönüşüm için gerekli koşullar sağlanamadığında vali tarafından mektebe Rusça ve diğer fen öğretmenleri atanırdı. Mektepteki muallimlerin aksine devlet okullarından davet edilmiş öğretmenlerin maaşı yine devlet tarafından ödenirdi. Hükümet Rusça bilgili muallimlere özel ihtisas eğitimi sunmaktaydı. Bu muallimler modern öğretim metotları konusunda deneyim kazanmaları maksadıyla Tiflis’teki jimnazyum ve öğretmen seminaryasına gönderilerek belirli bir süre özel eğitime tabi tutuluyorlardı (ADTA, Fond 322, Siyahı 1, İş 26, 7-38ar; Fond 290, Siyahı 1, İş 29, 14-63; Fond 290, Siyahı 1, İş 8, 30-41ar; Polnoe Sobranie., 1875, 379-397).

Özet olarak söylemek gerekirse XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya’nın ihtilallere bağlı “zorunlu” hoşgörü politikasının, bir taraftan din ve eğitim alanlarında olumlu gelişmelere meydan vermesi ile birlikte, diğer taraftan Şii ve Sünni ruhani idaresinin müstakil kurumlar şeklinde varlığını sürdürmesi ile mezhep ayrımcılığına da zemin kurduğu anlaşılmaktadır. Her türlü dini ve milli ayrımcılığa son verilmesine gayret eden kesim, Rusya ve Kafkasya kurultaylarında, Duma’da, çeşitli meclislerde bu idarelerin birleştirilmesini talep etmişti. Müslümanların bu talepleri ancak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) döneminde tamamen karşılığını bulmuştu. Kurultaylarda iştirak eden aydınlar 1918’de cumhuriyeti kurması ile senelerdir mücadele verdikleri milli eğitim ve din işlerinin tanzim edilmesi konusuna eğilmiş ve neticede aynı sene içinde Şii-Sünni ruhani idarelerini tek çatı altında birleştirerek “Meşihat” idaresini kurmuştu. İdarenin yapısı Türkiye’nin muvafık kurumu örnek alınarak oluşturulmuş, başkan şeyhülislam rütbesini taşımıştır. İdare Müslümanların diyanet işlerini düzenlemekle birlikte, eğitim-öğretim kurumlarında din eğitimini de teşkil etmekte ve bu faaliyetler için devletten finansal destek almaktaydı (ADTA, Fond 515, Siyahı 1, İş 13, 1-36). Milli politika ekseninde mezhep ayrımcılığına kesinlikle fırsat verilmediği, çarlık dönemindeki gibi yalnız teoride değil, somut uygulamalarla bu tavrın ortaya konulduğu ifade edilebilir.

Sonuç

Sonuç olarak Maarif bakanlığının faaliyet raporlarından elde edilen bilgiler temelinde, XIX. yüzyıl öncesinde Rusya’da genel eğitimin din eğitimine esaslandığı, seküler eğitimin müstakil alan olarak var olmadığı görülmüş ve Pravoslav bir imparatorluğun eğitim sisteminin Müslüman toplumlardaki eğitim sisteminden pek farkının bulunmadığı saptanmıştır. Yeri gelmişken bu

benzerlik her iki toplumda da kızların eğitim-öğretim faaliyetindeki pasifliğinde ortaya çıkmış, dönemin bazı Rus devlet adamları ve müelliflerinin eserlerinde kızların çalışma alanlarının kısıtlı olması sebebiyle onların özellikle orta ve yüksek eğitim almasına izin verilmediği ifade edilmiştir.

Genel eğitim konusuna gelince, XVIII. yüzyılda Avrupa`dan entellektüel kesim aracılığı ile pozitivist yaklaşımın Rusya`da yaygınlaşmaya başlaması ile daha modern ve gelişmiş bir eğitim sisteminin kurulmasına talep artmış, böylece otoriter din işleri yönetiminden bağımsız seküler okullar ortaya çıkmış ve ardından bu okulların yönetimini üstlenecek bir devlet kuruluşunun tesisi tartışmalara konu olmuştu. Neticede, bakanlıkların kurulması ile din ve eğitim sisteminde yeni bir sürece girilmişti. Din ve eğitim yönetimi yeni süreçte bir kaç aşamadan geçmiş ve ilk aşamada her ikisi maarif bakanlığı bünyesinde şekillendirilmişti. İlk, orta ve yükseköğretim kademelerindeki okulların tüzüğü belirlenmiş, bölgelerde eğitim müdürlükleri kurularak eğitim-öğretim faaliyetlerinin daha kolay yönetilmesi ve denetlenmesi sağlanmıştır. Bakanlık bünyesinde bulunan din işleri departmanı ise devlet dini ile beraber diğer dinlerin de yönetimini üstlenmiştir. İkinci aşamada seküler bir bakış açısı sonucu Kutsal Sinod`un fonksiyonlarının daraltılması ve buna itiraz eden Sinodun devreye girerek devlet dinini kapsayan bütün yönetimin maarif bakanlığından alınarak kendisine geri verilmesi ve bakanlık bünyesindeki din departmanının sorumluluk alanının ancak yabancı dinlerle sınırlandırılması şeklinde bir yol çizilmiştir. Üçüncü aşamada maarif bakanlığına ancak eğitimin yönetimi bırakılmış, yabancı dinler departmanı ise iç işleri bakanlığına devredilmişti. Son dönemde böyle bir yol çizilmesini, eğitim-öğretim faaliyetlerinin oldukça genişlemesi nedeniyle bakanlığın yoğun eğitim çalışmalarına eğilmesine ve din işlerini yeterince takip edememesine bağlamak mümkündür.

Çarlığın İslam politikasına gelince hükümet yabancı dinler departmanı aracılığı ile Pravoslav dışındaki dinleri denetlemekteydi. Bu departman dinlerin ibadethanelerinin ve din öğretim kurumlarının yapılması, bu kurumlarla mensuplarının istatistiğinin çıkarılması, din adamlarının görev dağıtımı gibi din ve eğitim meseleleri ile beraber yabancıların ekonomik, hukuksal, sosyal, politik durumunu da gizli bir şekilde takip etmekteydi. Spesifik olarak Kafkasya`ya değinilirse bölgenin işgalinden hemen sonra burada kurumsal anlamda bir din işleri yönetimi sistemi oluşturulmamış, Müslümanlar, deyim yerindeyse, kendi hallerine bırakılmıştır. Bunun da temelini yeni işgal edilmiş topraklarda genel olarak eğitim, özellikle dil ve din eğitimi aracılığıyla çar otoritesini kurma çalışmaları ile ilişkilendirmek mümkündür. Din işlerini yöneten bir kurumunun bulunmaması sebebiyle görev dağıtımı konusunda din

adamları arasında münakaşalar ortaya çıkmış ve toplumsal huzursuzluğa neden olmuştu. Bu süreç hükümetin mezhep ayrılığını ön planda tutarak Şii ve Sünni olarak iki müstakil ruhani idareyi açmasıyla sonlanmıştı. Her ne kadar birbirinden tamamen farklı kuruluşlar olarak empoze edilseler de, her iki idarenin tüzüğünde aslı ve görevleri itibariyle aynı olan kavram değişiklikleri dışında (şeyhülislam ve müftü gibi) hiçbir madde veya ilkede farklılığa rastlanmamıştır. XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında cedit hareketi ile aktifleşen Müslüman aydınlar ruhani idarenin mezhebe dayalı düzenine karşı çıkmaya başlamış, bu taleplerini her yerde dile getirmişlerdi. Bu doğrultudaki girişimler yalnız milli hükümet – AHC döneminde başarıya ulaşmış, her iki mezhebi tek çatı altında birleştiren “Meşihat” idaresi tesis edilmiştir. Böylelikle, yaklaşık olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayan ve toplumsal, ekonomik, dini, eğitimsel, siyasi gibi alanlarda Müslümanların süregelen sorunlarını çözmeye yönelmiş milli mücadele, bir kaç sene içinde hedefine ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

Abdullah Battal-Taymas. (1966) Kazan Türkleri. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, (s. 161-164)

ADTA, Fond 290, Siyahı 2, İş 2662, s. 5, 9ar; Fond 291, Siyahı 2, İş 3633, s. 1-4.

ADTA, Fond 290, Siyahı 2, İş 2707, s. 3-69.

ADTA, Fond 291, Siyahı 2, İş 4922, s. 1-1ar; Fond 291, Siyahı 2, İş 5113.

ADTA, Fond 291, Siyahı 2, İş 5108, s. 14-15.

ADTA, Fond 322, Siyahı 1, İş 26, s. 12-13ar).

ADTA, Fond 322, Siyahı 1, İş 26, s. 1-6.

ADTA, Fond 322, Siyahı 1, İş 26, s. 7-38ar; Fond 290, Siyahı 1, İş 29, s. 14-63; Fond 290, Siyahı 1, İş 8, s. 30-41ar;

ADTA, Fond 322, Siyahı 1, İş 26, s. 9ar.

ADTA, Fond 515, Siyahı 1, İş 13, s. 1-36.

ADTA, Fond 524, Siyahı 1, İş 32, s. 12, 18, 22, 31, 62-63, 120.

ADTA, Fond 524, Siyahı 1, İş 47, s. 4.

D.İ.Raskin. (2002). Departament Duhovnih Del İnostrannih İspovedaniy, MVD Rossii Entsiklopediya, ed. V.F.Nekrasov, Redaktsiya MVD Rossii ve “OLMA-PRESS”, Moskova, (s. 164-165).

D.Y.Arapov ve V.P.Ponomaryov. (2007). Departament Duhovnih Del İnostrannih İspovedaniy, Pravoslavnaya Entsiklopediya, İzdatel Tserkovno-Nauçnyy Tsentr, cilt XIV, (s. 419-420).

Dmitriy Arapov. (2007). Etničeskoe i Konfessionalnoe v Rossiyskom “Musulmanstve”: İslamskaya Politika Gosudarstva v XX-XXI Vekax, Vestnik Evrazii, sayı 3, (ss. 58-67).

Dmitriy Yuryeviç Arapov. (2001) İslam v Rossiyskoy İmperii: Zakonodatelnie Aktı, Opisanıya, Statistika, “Akademkniga”, Moskova.

E.A.Teryukova. (2010). Departament Duhovnih Del İnostrannih İspovedaniy i Etnokonfessionalnaya Politika Rossiyskogo Gosudarstva (XVIII-naçalo XX v.), Gosudarstvo, Religiya, Tserkov v Rossii i Za Rubejom, (ss. 204-208).

E.A.Teryukova. (2013). O Svobode Sovesti i Svobode Veroispovedaniya v Rossii (1905-1907 godı), Vestnik SPbGU, 6. dizi, sayı 3, (s. 56-60).

F.M.Kuliyev. (2010). İslam v Gosudarstvenno-Religioznoy Politike Rossiyskoy İmperii Na Severnom Kavkaze v Pervoy Polovine XIX Veka, İzvestiya Saratovskogo Universiteta, Seriya İstoriya. Mejdunarodnie Otnoşeniya, sayı 2, (ss. 64-69).

Cemil Hasanlı. (2013). Tarihi Şahsiyetin Tarihi, Ali Merdan Bey Topçubaşov, Azərbaycan Diplomati Akademiyası, Bakü, (s. 220-225).

İstoričeskiy Obzor Deyatelnosti Ministerstva Narodnago Prosveşeniya 1802-1902, 1902, tert. S. V. Rojdestvenskiy, İzdanie MNP, S-Peterburg, s. 1-40.

Kerim Şükürov. (2016). Rusya İmperiyasının Müselmanları: Regional İdareetme Tesisatlarına Dair (ZaKafkasiya Müselmanları Dini İdaresi Üzre), Nahçıvan Üniversitesi İlmi Eserler, sayı 1, (ss. 209-219).

M.A.Gonçarov. (2012). Duhovnoe Vedomstvo i Ego Mesto v Sisteme Upravleniya Duhovno-Uçebnimi Zavedeniyami v Seredine-Kontse XIX v, Vestnik PSTGU IV: Pedagogika. Psihologiya, sayı 4 (27), (s. 113-124).

Natalya Viktorovna Şingareva. (2015). Rol Departamenta Duhovnih Del İnostrannih İspovedaniy v Protsesse Realizatsii Gosudarstvennoy Politiki v Veroispovednoy Sfere, Vestnik Moskovskogo Universiteta MVD Rossii, sayı 10, (s. 54-56).

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 Goda (1770-1774), 1830, Tipografiya Imperatorskaya Kantselyariya, cilt XIX, no: 13996, (s. 775-776).

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii. (1875). Petersburg, cilt XLVII, no: 50680, (s. 379-397).

Resul Hüseyinli. (2002). Azərbaycan Ruhaniliği (Hanlıklar Çağından Sovet İşğalnadək Olan Dövrde), Bakü, (s. 42).

dos. Banu Gürer
f.f.d. İradə Tağıyeva

ÇAR RUSİYASININ DİN SİYASƏTİNDƏ QAFQAZ RUHANİLİYİ

XÜLASƏ

Çar Rusiyasının din siyasətindən bəhs edən bu araşdırmada din işlərini idarə edən qurumlar və spesifik olaraq Qafqazdakı şiə və sünni ruhani idarələri haqqında ümumi məlumatlarla yanaşı, onların orijinal nizamnamələri əsasında bu iki idarə arasında hər hansı bir fərqi olub-olmadığı təqdim edilmişdir. Araşdırmanın məqsədinə uyğun olaraq, ruhani idarələri bəhsindən əvvəl Rusiyanın dövlət strukturunda din və təhsil məsələləri tədqiq edilmiş, dini quruluşun daha rahat başa düşülməsi üçün arxa plan formalaşdırılmışdır. Araşdırmanın son bölməsində İslam siyasəti baxımından çarlıq dövrü təhlil edilmiş və bu siyasət çərçivəsində Qafqazın işğalından 1917-ci il inqilabına qədərki dövrdə tolerant və qatı olmaqla, iki fərqli yanaşmanın ortaya çıxdığı müəyyən edilmişdir. Tolerant siyasət prosesində təhsil sahəsində bir qisim islahatların aparılmasına baxmayaraq, müsəlmanların şiə-sünni ruhani idarələrinin birləşdirilməsi tələbi nəticəsiz qalmışdır. Bu tələb yalnız AXC dövründə “Məşixət” idarəsinin qurulması ilə qarşılığını tapmışdır.

Açar sözlər: *Çar Rusiyası, din siyasəti, din və təhsil, Qafqaz şiə və sünni ruhani idarələri, yad dinlər (provaslavlıq xaricində) departamenti, arxiv.*

*доц. Бану Гюрер
д.ф.ф. Ирада Тагиева*

КАВКАЗСКАЯ ДУХОВНОСТЬ В РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКЕ ЦАРСКОЙ РОССИИ

РЕЗЮМЕ

В этом исследовании, посвященном религиозной политике царской России, было выявлено, общая информация об учреждениях, которые управляют религиозными делами и, в частности о шиитских и суннитских духовных правлениях на Кавказе, а также было исследована разница между двумя администрациями на основании их оригинальных уставов. В соответствии с целями исследования, перед рассмотрением вопроса о духовных управлениях, были рассмотрены вопросы религии и образования в государственном устройстве России, а также были созданы предпосылки для более легкого понимания религиозной структуры. В последней части исследования период царизма оценивался с точки зрения исламской политики, и было установлено, что в политике проявились два разных подхода, как умеренных, так и чрезмерных, от оккупации Кавказа до революции 1917 года. Несмотря на некоторые реформы в области образования в процессе политики толерантности, требование мусульман объединить шиитское и суннитское духовенство осталось безрезультатным. Это требование было удовлетворено только после создания управления «Машихат» во времена АДР.

***Ключевые Слова:** Царская Россия, религиозная политика, религия и образование, Кавказское шиитское и суннитское духовное правление, департамент духовных дел иностранных исповеданий (за исключением православия), архив.*

Assoc. Prof. Banu Gürer
Asist. Prof. Irada Tagiyeva

THE CAUCASUS CLERGY IN THE POLICY OF TSARIST RUSSIA

ABSTRACT

This research, focusing on the religious policy of Tsarist Russia, presents the differences between Shiite and Sunni religious organizations based on their own original regulations along with general information about the institutions governing religious affairs and these two religious administrations. With regard to the purpose of the research, the issues of religion and education in Russian state structure were studied and a background was formed for the understanding of the religious structure before touching upon the issue of religious institutions. Tsarist period was evaluated in terms of Islamic policy and from the occupation of Caucasus to the revolution of 1917, it was determined that two different approaches, both moderate and intolerant, emerged in politics in the last part of the research. Despite some developments in the field of education in the moderate policy process, Muslims' demand for the unification of religious administrations under one roof had not yielded the expected results. This demand was fulfilled only with the establishment of "Mashihat" administration during ADR (Azerbaijan Democratic Republic) period.

Keywords: *Tsarist Russia, religious policy, the management of religion and education, Shiite and Sunni religious administrations of Caucasus, department of foreign religions, archive*

Çapa tövsiyə etdi: s.f.d. A.S.Qənbərov